

ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛОГУ СУБ'ЄКТІВ СУДОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ВИМІРАХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РОЛЕЙ

УДК 159.9:316.7

СІВЕРС З.Ф.

старший науковий співробітник, канд. психол. наук, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ

У статті обґрунтовується підхід до спілкування між суб'єктами судового процесу як діалогічної взаємодії. Виділяються її функції та психологічний зміст; розглядаються особливості діалогів сторін судового процесу, в залежності від процесуальних ролей.

Ключові слова: спілкування, взаємодія, діалог, когнітивний діалог, судовий діалог

ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГА СУБЪЕКТОВ СУДЕБНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ИЗМЕРЕНИЯХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РОЛЕЙ

В статье обосновывается подход к общению между субъектами судебного процесса как диалогическому взаимодействию. Выделяются его функции и психологическое содержание; рассматриваются особенности диалогов сторон судебного процесса, в зависимости от процессуальных ролей.

Ключевые слова: общение, взаимодействие, диалог, когнитивный диалог, судебный диалог.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності теми.

У самому загальному вигляді, можна сказати, що юрист у сучасному суспільстві - це спеціаліст, професійно навчений вирішувати соціальні конфлікти з позиції права, тобто справедливо, на разумній основі, з застосуванням однакових для всіх масштабів свободи в поведінці. З огляду на важливість та складність функцій, що покладені на фахівців в галузі правозастосовальної практики, цілком обґрунтованими є високі вимоги не лише до спеціалізованих кваліфікаційних знань, але й до комунікативної компетентності сучасного юриста. А, оскільки вся діяльність юриста протікає у спілкуванні і реалізується через спілкування, то проблема комунікативної компетентності є вкрай важливою, перш за все, з практичної точки зору. Відзначаючи важливу роль спілкування в юридичній діяльності та комунікативної компетентності фахівців- юристів дослідники в галузі юридичної психології фокусують свою увагу на визначенні її змісту, розробці методологічних та технологічних основ формування і розвитку професійно значущих якостей особистості [2, 6].

Аналіз наукових публікацій в галузі психології свідчить, що поза увагою психологів залишаються питання, що в самому загальному вигляді можна охарактеризувати, як вивчення особливостей спілкування яке відтворює інститут права через взаємодію різних суб'єктів правовідносин.

Особливо це помітно на тлі значної кількості досліджень лінгвістів, зокрема зарубіжних. В багатьох країнах (Великобританія, США, Німеччина, Польща, Росія) успішно розвивається юрислінвістика. Так фахівці у цій галузі активно розробляють питання зв'язку мови і права та зв'язку мовленнєвої поведінки учасників інституційного спілкування з особливостями функціонування інституту правосуддя (О.С.Александров, В.М.Баранов, І.І. Прібиток та ін.); питання юридичної, у тому числі судової комунікації і взаємодії (J.M. Atkinson, P. Goodrich, J. Gibbons, J.M. Conley, E. Weigand, A. Sarat, M. Coulthard, W.L. Bennett, M.S. Feldman, B. Kryk-Kastovsky та ін.). Для нас цілком очевидною є потреба задати деякі психологічні критерії лінгвістичним моделям юридичної взаємодії. Такий лінгво-психологічний підхід дозволить створити ефективний інструмент практичної психології. Однак, у цій статті ми вирішуємо значно скромніше завдання, її **метою** є: виявити характерні риси та специфічні особливості діалогічної взаємодії суб'єктів судового процесу, в залежності від процесуальних ролей.

Основний виклад матеріалу. Сучасна підготовка вітчизняних юристів значною мірою ґрунтується на компетентнісній матриці, яка, в свою чергу, відповідає певним видам юридичної діяльності. Фахівці з юридичної деонтології виділяють такі види юридичної діяльності:

1. за змістом: консультування, тлумачення, виступи в юридичних установах, ведення юридичної справи тощо;
2. за суб'єктами здійснення : адвокатська, слідча, прокурорська, судова, консультативна, виконавча, нотаріальна;
3. за соціальними сферами: юридична діяльність у сфері економіки, політики, в духовній сфері;
4. за кількістю уповноважених осіб, що здійснюють розгляд справи : індивідуальна, колегіальна;
5. за змістом інтелектуальної роботи: пізнавально-пошукова, організаційна, реконструктивна, реєстраційна, комунікативна [7, с.27]. Або вказують на деякі аспекти юридичної діяльності :
 1. соціальний - виявляється у прийнятті соціально значущих рішень у процесі тлумачення та реалізації правових норм;
 2. пошуковий – у збиранні інформації, що має значення для вирішення юридичних справ;
 3. реконструктивний – полягає в аналізі й узагальненні всієї зібраної інформації з метою відтворення ситуації, що потребує правової оцінки;
 4. комунікативний – відображає сторони професійної діяльності, які пов'язані з постійним спілкуванням;

5. організаційний – передбачає ефективну реалізацію юристом своїх посадових повноважень;

6. посвідчений – полягає у документальному оформленні правових актів [6, с.412-417].

Визначальною особливістю наведених класифікацій юридичної діяльності є те, що в їх основу покладено різні критерії. Ця обставина значно ускладнює цілеспрямоване формування необхідної компетентності майбутніх фахівців. Сучасні підходи до визначення структури і змісту основних освітніх програм – перелік і об'єм вивчення загально професійних і спеціально професійних дисциплін ґрунтується на розумінні системі компетенцій випускника. Однак в реальній підготовці фахівців - юристів непомітно значних зрушень у формуванні, наприклад, комунікативної компетентності. Не вдаючись до детального аналізу усіх причин такої ситуації, зазначимо, що частину провини повинні взяти на себе психологи, які роками не виходять за межі усталених програм з юридичної психології. На наш погляд, поряд з іншим, юридична психологія повинна запропонувати психологічні технології ефективного вирішення складних завдань по організації та управлінню суб'єктів професійно-пізнавальної діяльності, розв'язання правових конфліктів, конструктивного нівелювання обставин соціально психологічного напруження, що виникають внаслідок, наприклад, порушень спілкування у професійній діяльності, розкриття психологічних засобів налагодження конструктивного спілкування, взаємодії та взаєморозуміння в спільній діяльності. Цей перелік можна продовжувати, однак, він представляє для нас особливий інтерес в контексті задоволеної теми.

Юридична діяльність у всіх своїх проявах пов'язана зі спілкуванням і є інтелектуальною діяльністю. Тому спілкування юристів потрібно розглядати в зв'язку з пізнавальною і комунікативною специфікою правової сфери. Одним із актуальних завдань постає формування системи знань про наукову проблему побудови *розуміння у спілкуванні*, розкритті психологічних механізмів які опосередковують *організацію конструктивної взаємодії тощо*. Такий підхід надасть, на наш погляд, практичний вимір для формування комунікативної компетентності фахівців.

Професійному спілкуванню юристів властива низка особливостей. Серед них: 1. специфічність приводів для спілкування; 2. наявність множинної мети; 3. часто конфліктний характер спілкування; 4. формалізація спілкування; 5. у багатьох випадках спілкування виступає особливим видом професійної діяльності і набуває самостійного характеру (допит, судове засідання, винесення вироку тощо).

Як відомо, первинною і основною функцією спілкування є організація спільної діяльності, в процесі якої відбувається взаємний обмін інформацією, планування і координація спільних дій, стимулювання і контроль поведінки, тобто – взаємодія. Взаємодія як процес характеризується сукупною кооперативною діяльністю, інформаційним зв'язком, взаємним впливом, взаємовідношенням, взаєморозумінням. Будь-яка взаємодія розгортається на трьох основних рівнях: управління комунікацією - *інформаційно-знаковий рівень*; управління відносинами - *рівень емоційно-мотиваційної регуляція спілкування*; *регуляторно-інтенційний* рівень або вербальної і смислової регуляції намірів партнерів, узгодження спрямованості в системі сукупних знань, розуміння суті й змісту кінцевого результату, що припускає вибір мислетворчих засобів і шляхів реалізації цілепокладаючої поведінки та способів досягнення поставленої мети.

Судовий процес – це з'ясування справи, дослідження всіх матеріалів, що пов'язані з нею. Він відбувається в умовах складних пошуків істини, боротьбі різних точок зору процесуальних опонентів. Його метою є – винести законний і обґрунтований вирок у справі, для того, щоб кожного винуватого було покарано і жодного невинного не було засуджено. У відповідності до кримінально-процесуальних норм відбувається взаємодія між суб'єктами процесу, що покликана встановити істину у справі, сприяти формуванню переконань судді та інших учасників процесу, здійснювати виховний вплив на присутніх у залі суду. Судові виступи прокурора та адвоката забезпечують: а). активізацію мисленнєвої діяльності судді та один одного по аналізу усіх слідчих фактів; 2). допомагають у виявленні всіх суперечливих фактів; 3) сприяють визначенню кола питань, які необхідно вирішити в дорадчій кімнаті тощо.

Взаємодія в межах судового процесу є найбільш складною, оскільки є *інформаційно насиченою* і детермінується його загальними системними характеристиками. Ефективним, на наш погляд, теоретичним інструментарієм в дослідженні особливостей взаємодії (спілкування) між суб'єктами судового процесу може слугувати діалогічний підхід, оскільки їй притаманні всі ознаки діалогу:

- наявність відмінностей в позиціях суб'єктів судової взаємодії;
- взаємність в обмінах;
- дискретність в подачі інформації;
- власна інформація повинна утверджувати відповідь на інформацію партнера по взаємодії;
- всі суб'єкти апелюють до інших учасників взаємодії тощо

Діалогічний зміст взаємодії в судовому процесі обумовлюється змагальністю сторін та дорадчою функцією будь-якого із суб'єктів. Діалогічність судового процесу – це представленість різних точок зору, співставлення різних смислових позицій, в результаті – породжується «спільний смисл» - текст судового вироку. В якості діалогічних контекстів судової взаємодії виступають такі виміри як: статусні позиції учасників, наявність соціальних засобів розуміння, нормативне врегулювання контексту.

Судовий діалог – це різновид **юридичного діалогу**, який ми визначаємо як *міжособистісну взаємодію, що пов'язана з юридичними нормами та їх реалізацією через відстоювання різних правових позицій з метою досягнення істини при вирішенні правових питань*.

Судовий діалог спрямований на переконливий вплив, який є функціональною метою судового процесу. В ньому особливо релевантно виступає взаємозв'язок пізнання і переконання. Ці функції не монологічні, оскільки залучені всі сторони судового процесу. Судовий діалог має процесуальний і динамічний характер. Як процес він пов'язаний з мислинневою діяльністю. А активізація мовно-мисленневої діяльності всіх учасників діалогу – визначає його інтерактивний характер. Комунікативна продуктивність діалогу передбачає встановлення необхідного можливого рівня взаєморозуміння. Його когнітивна продуктивність – полягає у здобутті нового знання – виробленні системи рішень. Для нас діалог - це спільний мисленневий процес, тобто когнітивний процес, оскільки породження мовних висловлювань у діалозі – це, в першу чергу, формулювання думки – поняття – тезаурусу, як об'єктивізація значень та смислів. Оскільки судовий діалог є когнітивно насиченим, то найбільш продуктивним є, на нашу думку, його аналіз в контексті психології когнітивного спілкування.

Когнітивне спілкування, ми розуміємо як *різновид спілкування коли сам процес доведення аргументів та боротьби доказів і переконань ставить умови мислетворчої дії та процесу здійснити вплив, погодити уявлення, створити єдиний когнітивний (понятійний) простір, досягнути консенсусу чи компромісу, знайти вихід із утрудненої, проблемної чи конфліктної ситуації* [1].

Когнітивне спілкування завжди виникає там, де існує проблемна ситуація і потреба у її вирішенні, тобто когнітивне спілкування завжди включено в контекст вирішення певної задачі. Його можна розглядати як діяльнісну комунікацію, в процесі якої створюються спільні погляди і вибудовуються спільні засоби для вирішення проблемної ситуації. Кожен із партнерів по спілкуванню повинен реалізувати свої пізнавальні можливості задля досягнення взаєморозуміння, адекватного розуміння ситуації

та вирішення спільної задачі. Когнітивне спілкування супроводжує діяльність незмінно, де міститься задача *конструювання* або *реконструкції*: об'єкта, ситуації, проблеми, цілі-завдання, образа майбутнього тощо. Причому, як в інтра-суб'єктній сфері, так й в інтер-суб'єктній, і що особливо важливо, реконструкції колективних ситуацій, задач або проблем відповідально прийнятих і поділених разом з партнерами по груповій колективній меті діяльності [1].

Обов'язковим "учасником" когнітивного спілкування є "**знання**". Саме в структурі «знань» *когнітивне спілкування* знаходить статус і форму компетентності. Саме знання дає опору на інформаційну різнобічність і глибину **знакового пошуку**: *істини, розвитку, визначення значення, установлення змісту, конкретизацію корисності тощо*. Когнітивне спілкування це і є той головний соціально-психологічний ресурс керування спільними «знаннями» [1].

Судовий діалог можна охарактеризувати як змістовну, когнітивно орієнтовану взаємодію, як процес пізнання. А пізнання – *це постановка питань та пошук відповідей, формулювання задач та їх вирішення*. У результативному плані – *це сукупність знань, що виникають внаслідок вирішення поставлених задач*.

Однією з основних особливостей цього діалогу є те, що в ньому відбувається реконструкція ситуації або події, що має правове значення, оцінка та пошук адекватного рішення та прийняття спільної відповідальності за результат цього пошуку.

Судовий діалог виконує декілька функцій : а). забезпечує реалізацію цінностей права (через врівноваження аргументів всіх сторін) ; б). забезпечує зворотній зв'язок, який набуває правового значення.

Основою діалогу в судовому діалозі є зміст справи, що розглядається (предмет діалогу, тема). Діалог визначається через зміст, як взаємодію позицій і мисленневих реакції суб'єктів діалогу. Психологічною сутністю цього діалогу є когнітивна взаємодія, що породжує нове, уточнене знання, яке, в решті решт, наближує суб'єктів діалогу до встановлення істини та прийняття справедливого рішення. Зрозуміло, що цей діалог змагальний, але він, може і повинен бути конструктивним. Єдиний шлях до конструктивного діалогу лежить через реальну когнітивну взаємодію, яка веде до спільної основи для розуміння позицій та аргументів інших, що в кінцевому результаті приведе до справедливого рішення у справі та легітимізації цього рішення всіма учасниками судового процесу.

Юридичний (судовий) діалог відрізняється від інших професійних діалогів мірою формальних приписів. Більшість про-

фесійних діалогів не мають імперативних приписів та суворой формальної визначеності, а також фіксованих санкцій при порушеннях уявлень про належне. Ще однією характерною особливістю є його регулятивний потенціал, що дозволяє, в межах своїх правових механізмів впливати на всіх суб'єктів взаємодії. І, нарешті, суб'єкти судового діалогу здійснюють пошук правильного рішення в системі суперечливих, складно-ймовірних вимірів та складних правових альтернатив й можливостей правових висновків які мають, окрім правових, значні соціальні наслідки.

Професійні суб'єкти взаємодії в судовому процесі (суддя, прокурор, адвокат) виконують певні процесуальні ролі, що жорстко обумовлені Законом, мають певні рольові сценарії.

Можна сказати, що головною особою у судовій взаємодії є суддя. З усього розмаїття функцій які виконує суддя – найважливішою є функція **забезпечення справедливого судового процесу**. Суддя забезпечує умови, що сприяють правосуддю. В умовах змагальності судового процесу, суддя виконує роль «арбітра». Предметом діяльності суду є юридично значимі факти у справі. Саме вони є основою внутрішнього переконання суду при ухваленні вироку (рішення) та об'єктом аналізу професійних учасників судочинства. Правильне розуміння сукупності фактів формує переконання, яке виліється в оцінку. Сторони (адвокат, прокурор) переконують суд у правоті і справедливості власної процесуальної позиції. Тому суддя активно зацікавлений у паритетному представленні цих позицій. Таке паритетне представлення забезпечується організацією діалогічного простору в якому здійснюється когнітивна взаємодія, що адекватно відобразить правову реальність. Суддя контролює і уточнює предмет розгляду(обговорення), тривалість діалогу, якість(точність, доречність, відповідність процесуальним нормам). Контролює взаємодію (привертає увагу) правильність розуміння, планує етапи взаємодії, узагальнює результати діалогів(впорядковує отриману інформацію). Таким чином, суддя організовує діалогічну взаємодію і створює умови для реальної змагальності сторін. Будучи активним учасником взаємодії суддя уточнює і аналізує методологічні розбіжності у позиціях сторін, оскільки чим більше розбіжностей, тим складніше прийняти рішення, що буде легітимізовані усіма учасника судової взаємодії. В результаті когнітивної діалогічної взаємодії суддя обґрунтовує власну позицію яка презентується через : посилення на принципи дослідження і оцінку фактів; на принципи формування доказової бази; пояснення кваліфікації злочину; критичний аналіз версій обвинувачення та захисту.

Прокурор у судовому засіданні підтримує державне обвинувачення. Його завдання не лише максимально представити всю, зібрану на попередньому слідстві, і, в подальшому, певним чином кваліфіковану доказову бузу, але реконструювати всі події та факти, що мають юридичне значення. Його монолог – це частина діалогу, він спрямований на інших суб'єктів, характеризується спробою залучити до спільного пошуку істини, стимулює мисленнєву і комунікативну діяльність партнерів по взаємодії, спрямовується на об'єктивізацію проблемних просторів. Його «боротьба» - це *боротьбу за пріоритети*. Діалог прокурора - це *спілкування в ціннісному контексті*.

На адвоката покладено обов'язки формування та представлення концепції захисту. Взаємодію захисника у судовому процесі можна охарактеризувати високою когнітивно-креативною насиченістю. Чим більше адвокат сформулює запитань до себе та до інших, чим більше отримає відповідей, тим глибше, та краще впорядкує факти, сформулює аргументи, когнітивно стимулює партнерів по взаємодії та врівноважить аргументи прокурора. Діалог адвоката (більше ніж інші діалоги) знаходиться у стані розгортання і характеризується наявністю цілепокладання. Він, в залежності від обставин справи, може визначити ціль як доведення невинуватості підсудного, або як перекваліфікацію злочину, або як встановлення пом'якшуючих обставин, або як обґрунтування недоведеності злочинних дій підсудного, що потребує не лише переконливих аргументів, а й залучення до власного смислового поля. Досягнення цієї мети лежить через предметно-смислово завершеність яка спонукає інших суб'єктів діалогу до нового осмислення матеріалів справи, власної позиції тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

1. Судовий діалог – це спільний мисленнєвий процес який забезпечує реалізацію цінностей права та зворотній зв'язок, що набуває правового значення.

2. Когнітивна діалогічність в судовому процесі дозволяє розширити поле аргументацій, альтернативного даведення, концентрації аргументів.

3. Окрім інших, когнітивний діалог в судовому процесі виконує інструментально-врівноважувальну функцію, яка виявляє себе у врівноваженні аргументів всіх сторін, а також правових понять і моральних цінностей

4. Когнітивна діалогічна взаємодія в судовому процесі є широким полем для досліджень Пізнання психологічних закономірностей когнітивного діалогу в умовах судової взаємодії надасть можливість розробити практичні рекомендації та створити ді-

евий інструментарій, спрямований на підвищення ефективності в побудові судових діалогів.

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: методичний посібник / [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2011. – 268 с.
2. Васильєв В. Л. Юридическая психология / В.Л.Васильев / СПб.: Интер, 2002. – 656 с
3. Казміренко В.П. Засади когнітивної психології спілкування / В.П.Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К.:Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – сс. 140-164.
4. Казміренко В.П. Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів в суспільстві – подолання кризи конфронтації / В.П.Казміренко // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Збірник статей. Випуск 19 (22). – Київ, 2008. – с. 173-185.
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академ. курс. Підруч. для студентів вузів / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько/ К.: Концерн «Вид, дім Ін Юре», 2004. – 424 с.
6. Зиновьев А.А. Фактор понимания / А.А.Зиновьев / - М: Алгоритм, Эксмо, 2006. - 528 с.
7. Скакун О.В. Юридическая деонтология /О.В.Скакун / Харьков: Эспада, 2002. 504с.
8. Шмоткін О.В. Юридична деонтологія /О.В.Шмоткін / К.: МНТУ, 1985.

In the article, going is grounded near communication between the subjects of trial as dialogic , interaction . His functions and psychological maintenance are selected ; the features of dialogs of sides of trial are examined depending on judicial roles.

Keyword: *communication, interaction, dialogue, cognitive dialog, judicial dialog.*